

Agnieszka Syliwoniuk

Maroko 2011: „rewolucja” przeciw królowi czy razem z królem?

Rok 2011 był w świecie arabskim czasem przełomu. Przez kraje regionu przetoczyły się fale protestów, które nie ominęły także Maroka. Odpowiedzi władz na wystąpienia obywateli przybierały różną formę, rozmaite też były ich skutki. W Maroku postawiono na dialog ze społeczeństwem i pokojowe rozładowanie napięć. Uwzględniając postulaty demonstrantów, opracowano konstytucję, która została przyjęta w referendum. Następnie przeprowadzono wybory do parlamentu i powołano nowy rząd. Taki model rozwiązywania konfliktu wpisuje się w tendencje polityki marokańskiej ostatnich lat. Jest to polityka przemian i modernizacji, większej otwartości na potrzeby obywateli i demokratyzacji systemu politycznego. Zyskuje ona uznanie w oczach Zachodu, choć w wielu środowiskach jest także przedmiotem krytyki.

Celem artykułu jest ukazanie tła, przebiegu i rezultatów przemian zachodzących w marokańskiej polityce pod wpływem „arabskiej wiosny” 2011 r. W tym świetle zachodzi potrzeba odpowiedzi na pytanie, jaka jest specyfika zmian w Maroku i czy można je uznać za rewolucję.

Maroko: obraz kraju

Patrząc na politykę Maroka, warto najpierw przyjrzeć się pozycji monarchii. Warunkowana jest ona przez wiele czynników natury religijnej, historycznej i prawnej. Muhammad VI pochodzi z dynastii Alawitów, panującej w Maroku od 1666 r. Jest to arabska dynastia szarifów – wywodzi swój rodowód od Al-Hasana, wnuka Proroka Mahometa. Charakterystyczną dla Maroka instytucją określającą władzę królewską jest *maḥzan*¹, który może być definiowany jako zespół tradycyjnych norm i uwarunkowań zapewniających władcy

¹ Pojęcie *maḥzan* bywa definiowane na wiele sposobów. W odniesieniu do historii Maroka można powiedzieć, iż była to instytucja zapewniająca sułtanowi możliwość narzucenia swojej zwierzchności plemionom. W jej skład wchodziły takie elementy, jak m.in.: armia, struktura administracyjna i ramy prawne.

możliwość rządzenia państwem. Status monarchy definiuje też konstytucja, przy czym należy pamiętać, iż akt ten reguluje pełnienie przez władcę zarówno funkcji politycznych, jak i religijnych.

Za głównego architekta marokańskiej polityki i inicjatora większości przemian uważany jest król Muhammad VI, który wstąpił na tron w 1999 r. po śmierci swojego ojca Hasana II. W opinii Abdeslama Maghraouiego: „Od 1961 do 1999 r. król Hasan II rządził Marokiem zupełnie tak, jakby rządził średnio-wiecznym państwem absolutnym. Wyposażony w siłę nowoczesnej biurokracji, nie ponosił odpowiedzialności przed nikim prócz Boga i żądał całkowitego posłuszeństwa”². Król rządził krajem twardą ręką, ale nie należy zapominać, że w czasie jego panowania zachodziły też stopniowe przemiany w systemie politycznym państwa (szczególnie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku) – częściowa liberalizacja następowała powoli, podlegała kontroli króla i jego otoczenia. Polityka Hasana II nie doprowadziła do zmian o charakterze przełomowym, ale przygotowała pole do dyskusji nad przyszłością Królestwa. Dlatego też Marokańczycy wiązali z Muhammadem VI wiele nadziei.

Muhammad VI prezentuje inny styl rządzenia niż jego ojciec. Z jednej strony w pełni korzysta z szerokiego zakresu władzy, jaki daje mu konstytucja, z drugiej – jest bliżej swoich poddanych. Wstępując na tron, monarcha był bardzo dobrze postrzegany przez znaczną część społeczeństwa – młody, dobrze wykształcony i obyty w świecie, z dystansem do reżimu swojego ojca (wcześniej nie zajmował eksponowanych stanowisk politycznych). Wielu Marokańczyków widziało w królu uosobienie skromności i umiarkowania. Od początku panowania władca publicznie opowiadał się za urzeczywistnieniem zasad sprawiedliwości społecznej, walką z ubóstwem, a także z korupcją i zepsuciem moralnym elit politycznych. Popierał działania na rzecz ochrony i poszanowania praw człowieka, podkreślał konieczność poprawy statusu kobiety w społeczeństwie marokańskim. W pierwszych latach rządów pojawiły się napięcia społeczne spowodowane zbyt nikłą poprawą warunków życia. Odezwały się również głosy krytyki zarzucające królowi opieszałość w reformowaniu państwa.

Swoje rządy monarcha rozpoczął od rozliczeń z przeszłością. Okres panowania jego poprzednika bywa nazywany „czarnymi latami” (*as-sanawāt as-sawdā*) lub „czasem ołowiu” (*zamān ar-raṣāṣ*) ze względu na żelazne rządy króla i rozprawy z jego przeciwnikami. Muhammad VI potępił represje – a niekiedy prześladowania, przypadki tortur lub nawet zbrodnie – jakie miały miejsce w tamtych latach. Pozwolił na „otwarcie teczek”, wiele osób otrzymało możliwość powrotu do kraju. Podjęte zostały kroki mające na celu wydobyć na światło dzienne przewinień poprzedniego reżimu, wyjaśnienie ich i zadośćuczynienie tym, którzy padli ofiarą represji. Powołano specjalne

² A. Maghraoui, *Political Authority in Crisis. Mohammed VI's Morocco*, „Middle East Report” 2001, nr 218, s. 13.

instytucje zajmujące się działaniami na tym polu – jedną z nich jest Komisja Sprawiedliwości i Pojednania (*Hay'a al-Inṣāf wa-al-Muṣālaḥa*).

Poprawę można zaobserwować w dziedzinie ochrony praw człowieka. Ważną instytucją zajmującą się tymi kwestiami jest Narodowa Rada Praw Człowieka (*Al-Mağlis al-Waṭanī li-Huqūq al-Insān*). Według konstytucji z 2011 r., jest ona instytucją narodową, pluralistyczną i niezależną. Odpowiada za nadzór nad wszelkimi kwestiami związanymi z ochroną praw człowieka oraz godności, praw i wolności obywateli i obywaterek³.

Wciąż zdarzają się przypadki łamania praw człowieka, wiele wątpliwości budzi sytuacja mieszkańców Sahary Zachodniej⁴. Odnotowywane bywają zatrzymania – nie zawsze zgodne z prawem – osób prezentujących postawy antysystemowe lub głoszących poglądy niezgodne z oficjalną linią polityczną państwa. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na pewną cechę działań władz wobec opozycji, która najlepiej widoczna jest na przykładzie organizacji islamistycznych. Organizacje radykalne – takie jak np. nielegalny ruch Sprawiedliwość i Dobroczynność (*Al-'Adl wa-al-Ihsān*)⁵ – traktowane są z całą surowością. Organizacje umiarkowane mogą działać bez przeszkód, a niektóre z nich zintegrowały się z systemem politycznym państwa, czego najlepszym przykładem jest Partia Sprawiedliwość i Rozwój (*Hizb al-'Adāla wa-at-Tanmiya*), będąca istotną siłą w parlamencie (wcześniej opozycyjną, dziś rządzącą).

Kwestią budzącą wiele kontrowersji jest sytuacja prasy. Z jednej strony, w porównaniu z okresem rządów Hasana II, granice wolności słowa niewątpliwie uległy rozszerzeniu – dopuszczalna stała się krytyka poprzedniego reżimu, a także obecnego rządu i jego polityki. W prasie pojawiają się również doniesienia o skandalach korupcyjnych, których bohaterami są osobistości ze świata polityki i biznesu, choć król stawiany jest poza wszelkimi podejrzeniami. Jednocześnie wciąż istnieją tematy, na które pisać nie należy. Lepiej nie poruszać kwestii związanych z monarchią – zaczynając od jej formalnego oblicza, a na życiu prywatnym rodziny królewskiej kończąc. Bezpiecznie jest nie rozpisywać się zbyt na temat wszelkich spraw związanych z integralnością terytorialną państwa, w tym w szczególności z problemem Sahary Zachodniej, z działalnością armii oraz islamem. Powyższe tematy stanowią pewien rodzaj tabu – należy się liczyć z konsekwencjami, które pociąga jego złamanie. „Niepokorni” dziennikarze podlegają karom za nieprzestrzeżenie etyki zawodowej (której

³ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 161. W pracy wykorzystano oryginalne – arabskie – teksty konstytucji Maroka z 1996 i 2011 r. oraz innych aktów prawnych. Wszystkie cytowane fragmenty tych dokumentów są tłumaczeniami własnymi z języka arabskiego.

⁴ Zob. Amnesty International, *The State of the World's Human Rights. Annual Report 2011*, <http://www.amnesty.org/en/region/moroccowestern-sahara/report-2011> (listopad 2011 r.).

⁵ Lider ruchu, Abd as-Salam Jasin, opowiada się za powrotem Marokańczyków do tradycyjnego muzułmańskiego stylu życia. Według niego, jest to jedyne lekarstwo na niesprawiedliwość społeczną, korupcję i zepsucie moralne.

założenia sformułowane są niezbyt jasno), a periodyki bywają zamykane. Należy zauważyć, że z biegiem lat coraz rzadziej odnotowywane są przypadki użycia przemocy fizycznej wobec dziennikarzy. W przeciwieństwie do poprzedniego reżimu, wszystko dzieje się „w obliczu prawa”, na drodze sądowej. Pozornie wykluczona zostaje arbitralność decyzji, choć w rzeczywistości mają one często charakter polityczny. Problem stanowi także autocenzura.

Przykładów kroków podjętych przez władze w celu „przywołania do porządku” nieposłusznych gazet jest wiele – jak chociażby wielokrotnie zamykany za niewygodne dla rządzących artykuły tygodnik „Tel Quel” czy też tygodnik „Le Journal Hebdomadaire”, znany z krytyki monarchii, ukazywania afer korupcyjnych oraz nieposłuszeństwa wobec kręgów politycznych i biznesowych, który w 2010 r. zmuszono do zamknięcia. Stało się to po ogłoszeniu bankructwa, będącego wynikiem drenażu zasobów finansowych (m.in. po procesach sądowych, które przegrał). Warto zaznaczyć, że ostrze cenzury skierowane jest nie tylko przeciwko mediom krajowym, ale także zagranicznym. Obostrzenia dotknęły np. katarską stację Al-Dżazira. W październiku 2010 r. została ona oskarżona o tendencyjność i rujnowanie wizerunku Maroka, a akredytacje jej dziennikarzy zostały unieważnione⁶. Trzeba mieć na względzie to, że sytuacja marokańskiej prasy uległa poprawie, ale obecny jej stan pozostawia jeszcze wiele do życzenia. W raporcie Freedom of Press z 2011 r., Freedom House określa prasę marokańską jako „nie wolną” (*not free*)⁷.

Cechą polityki i gospodarki marokańskiej (i arabskiej w ogóle) jest klientelizm. Sieć zależności patronalno-klientalnych obejmuje całe społeczeństwo i jest tworem o charakterze względnie trwałym. Zjawisko to sięga swoimi korzeniami stosunków rodowo-plemiennych, a współcześnie umacniane jest przez sposób funkcjonowania władzy państwowej. Pozostawanie w bliższych relacjach z dworem królewskim pozwala na lepszy dostęp do informacji, przetargów i lukratywnych kontraktów. Nie należy zapominać o tym, że jest to zjawisko obustronnie korzystne.

Poważnym problemem, z którym boryka się Maroko, jest korupcja. Zjawisko to jest obecne w każdym państwie, ale w państwach arabskich stanowi prawdziwą plagę⁸. Korupcja jest wszechobecna – od poziomu lokalnego po państwowy – i ma niezliczoną ilość twarzy – od bakszyszu po korupcję polityczną i gospodarczą. Król i rząd podejmują kroki na rzecz walki z tym negatywnym fenomenem, zarówno w prawodawstwie krajowym – doprowadzenie do uchwalenia ustaw, mających na celu zwiększenie transparentności działań

⁶ *Freedom of Press 2011*, <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=251&year=2011> (listopad 2011 r.).

⁷ Ibidem.

⁸ W rankingu Transparency International *Corruption Perceptions Index 2011*, w którym uwzględnione zostały 182 państwa, Maroko umieszczono na 80 pozycji z punktacją 3.4. <http://cpi.transparency.org/cpi2011/results/#CountryResults> (luty 2012 r.).

polityków, czy walkę z praniem brudnych pieniędzy (oba akty z 2007 r.), jak również przyjmując standardy międzynarodowe, np. Konwencję Narodów Zjednoczonych Przeciw Korupcji (ratyfikowana w 2007 r.). Zmagania z korupcją mają miejsce również na płaszczyźnie pozarządowej. W Maroku działa Transparency Maroc, jedno z odgałęzień Transparency International.

W kontekście walki z korupcją należy wspomnieć o Najwyższym Trybunale Obrachunkowym (*Al-Mağlis al-A'la li-al-Ḥisābāt*). Jest on najwyższą instytucją państwową sprawującą kontrolę nad finansami Królestwa, a jego niezależność zagwarantowana jest przez konstytucję. Do funkcji Trybunału należy „umacnianie i ochrona zasad i wartości dobrego rządzenia, transparentności i rachunkowości w odniesieniu do państwa i instytucji publicznych”⁹. Czuwa nad poprawnością deklaracji własności, ścisłością stanu finansów partii politycznych, a także przeprowadza kontrolę operacji finansowych związanych z wyborami¹⁰. W ramach określonych przez przepisy prawa, Najwyższy Trybunał Obrachunkowy współpracuje z parlamentem, rządem oraz instytucjami władzy sądowniczej. Corocznie Trybunał przedkłada królowi sprawozdanie ze swojej działalności, które przekazywane jest także szefowi rządu oraz przewodniczącym obu Izb parlamentu. Jest ono również publikowane w oficjalnym biuletynie Królestwa (*Al-Ġarīda ar-rasmiyya*)¹¹. Program prac instytucji jest przedstawiany parlamentowi, a następnie stanowi przedmiot debaty¹². Warto dodać, że na poziomie regionalnym działają Regionalne Trybunały Obrachunkowe (*Al-Mağlis al-Ġhawīyya li-al-Ḥisābāt*)¹³.

W maju 2007 r. utworzona została Centralna Agencja Zapobiegania Korupcji (*Al-Wikāla al-Markaziyya li-al-Wiqāya min al-Fasād*), ale jej członkowie zostali powołani przez monarchę dopiero w grudniu następnego roku. Do jej kluczowych zadań należy formułowanie strategii walki z korupcją, monitorowanie działań rządu oraz działania na rzecz propagowania wiedzy o tym zjawisku i jego skutkach. Pomimo słusznych założeń, działalność agencji jest utrudniona, gdyż jest ona niedofinansowana, a także nie zostało jej przyznane prawo do wszczęcia i prowadzenia dochodzeń w razie podejrzeń o korupcję. Co znamienne, aktywność instytucji podlega kontroli premiera – łącznie ze sprawozdaniem rocznym, które wymaga zatwierdzenia przez szefa rządu¹⁴. Taka konstrukcja nie daje Agencji możliwości efektywnego realizowania wyznaczonych zadań, gdyż jest ona pozbawiona niezależności.

⁹ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 147.

¹⁰ Ibidem, artykuł 147.

¹¹ Sprawozdania Najwyższego Trybunału Obrachunkowe są publicznie dostępne od 2008 r. Zob. G. Denoeux, *Countries at the Crossroads 2011: Morocco*, <http://www.freedomhouse.org/images/File/CaC/2011/Moroccofinal.pdf> (listopad 2011 r.).

¹² Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 148.

¹³ Ibidem, artykuł 149.

¹⁴ G. Denoeux, op. cit.

Wydaje się, że istniejące regulacje prawne umożliwiają prowadzenie skutecznej walki z korupcją. Słabym punktem systemu są ludzie – osoby mające realny wpływ na kształt marokańskiej polityki. Zdarza się, że działają oni zbyt opieszale lub nie wykazują woli zmiany istniejącego stanu rzeczy.

Osiągnięciem polityki Muhammada VI niewątpliwie zasługującym na uznanie jest poprawa sytuacji kobiet. Obecnie położenie Marokanek – prawne, polityczne i społeczne – jest lepsze niż obywaterek wielu innych krajów arabskich. Zreformowanie prawa w państwie muzułmańskim tak, by było ono jak najmniej dyskryminujące kobiety, a jednocześnie nie stało w sprzeczności z zasadami islamu stanowiło ogromne wyzwanie. Kiedy w 2000 r. rząd przedstawił program poprawy statusu kobiety, radykalni islamiści zorganizowali w Casablance demonstrację i zablokowali możliwość przeprowadzenia zmian. Przełom nastąpił w 2004 r., gdy parlament uchwalił poprawki do Kodeksu rodzinnego (*Mudawwana al-usra*¹⁵). Kobiety uzyskały większy wpływ na negocjowanie swoich kontraktów małżeńskich, ograniczona została poliginia, minimalny wiek kobiet i mężczyzn do zawarcia małżeństwa ustalono na 18 lat¹⁶, ułatwione zostało uzyskanie rozwodu. W środowiskach przywiązanych do religii i tradycji kodeks nie spotkał się z uznaniem, ale warto zaznaczyć, że uważany jest on za jeden z bardziej postępowych aktów prawnych w świecie arabskim.

W świetle konstytucji – zarówno tej z 1996 r., jak i tej z 2011 r. – kobiety i mężczyźni są równi wobec prawa. Według ustawy zasadniczej z 1996 r.: „Wszyscy obywatele Maroka są równi wobec prawa”¹⁷. Konstytucja z 2011 r. także wskazuje na równość wszystkich obywateli wobec prawa¹⁸, ale jednocześnie w sposób bardziej precyzyjny odnosi się do samego zagadnienia równości kobiet i mężczyzn. Zgodnie z regulacjami zawartymi w tym akcie: „Mężczyzna i kobieta mają, na zasadzie równości, prawa i wolności obywatelskie, polityczne, ekonomiczne, społeczne, kulturalne i odnoszące się do środowiska naturalnego [...]. Państwo dąży do realizacji zasady równouprawnienia (*mabda' al-munāšafa*) mężczyzn i kobiet. W tym celu tworzy się Komisję na rzecz Równouprawnienia i Walki z Wszelkimi Formami Dyskryminacji (*Al-Hay'a li-al-Munāšafa wa-Mukāfaħa Kull Aškāl at-Tamayīz*)”¹⁹. Należy mieć na uwadze to, że w przypadku powyższych regulacji zasadę równości kobiet i mężczyzn należy

¹⁵ W literaturze akt ten określany jest często jako *Al-Mudawwana*.

¹⁶ Zob. Kodeks rodzinny, artykuł 19 (z 5 lutego 2004 r.), <http://adala.justice.gov.ma/AR/DocumentViewer.aspx?id=D%3a%5cproduction%5chtml%5scar%5c153007.htm%40arcoll> (styczeń 2012 r.).

¹⁷ Dosłownie: „Wszyscy Marokańczycy (*al-Mağāriba*) są równi wobec prawa”. Konstytucja Królestwa Maroka z 1996 r., artykuł 5.

¹⁸ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 6.

¹⁹ Ibidem, artykuł 19. W artykule 164 Konstytucji Królestwa Maroka z 2011 r. instytucję tę określono jako *Al-Hay'a al-Mukallafa bi-al-Munāšafa wa-Muħāraħa Ćamū' Aškāl at-Tamayīz*.

rozumieć zgodnie z założeniami islamu – nawet jeśli niektóre z nich z punktu widzenia ludzi Zachodu jawią się jako dyskryminujące kobiety.

Pomimo konstytucyjnie zagwarantowanej równości, w niektórych przypadkach kobietom nie przysługują takie same prawa jak mężczyznom. I tak, według przepisów marokańskiego Kodeksu rodzinnego, zabronione jest „małżeństwo muzułmanki z niemuzułmaninem oraz muzułmanina z niemuzułmanką, chyba że należy ona do ludów Księgi”²⁰ (czyli jest chrześcijanką lub Żydówką). W 2007 r. w wyniku wprowadzenia poprawek do Prawa o obywatelstwie marokańskim (*Qānūn al-Ġinsiya al-Maġribiyya*), Marokanki otrzymały możliwość przekazania swojego obywatelstwa dzieciom. Według aktu: „Marokańczykiem jest dziecko urodzone z ojca Marokańczyka lub matki Marokanki”²¹ (*ius sanguinis*) lub urodzone w Maroku z nieznanymi rodziców²² (*ius soli*). Zgodnie z wcześniejszymi przepisami, obywatelstwo marokańskie otrzymywało dziecko urodzone z ojca Marokańczyka albo z matki Marokanki i nieznanego ojca²³ (*ius sanguinis*) albo z matki Marokanki i ojca apatrydy lub z nieznanymi rodziców²⁴ (*ius soli*). Na podstawie tego samego aktu prawnego zagraniczna żona Marokańczyka ma prawo po co najmniej 5 latach mieszkania z mężem w Maroku otrzymać obywatelstwo marokańskie²⁵. Prawo ubiegania się o obywatelstwo marokańskie na takich zasadach nie przysługuje zagranicznym mężom Marokanek.

Liczne starania podejmowane są na rzecz zwiększenia partycypacji kobiet w życiu politycznym, społecznym i ekonomicznym kraju. Od 2002 r. w Izbie Reprezentantów jest wyznaczona pula mandatów przeznaczonych dla kobiet, a od 2008 r. (w praktyce od wyborów lokalnych w 2009 r.) 12% stanowisk we władzach lokalnych pochodzących z wyboru zarezerwowanych jest dla nich²⁶. Kobiety zajmują też więcej wysokich stanowisk we władzach publicznych, są doradcami króla, ministrami. W przypadku obecnego rządu reprezentacja kobiet jest wyjątkowo nieliczna – tylko jedna jest ministrem²⁷. Kobiety otrzymały większy dostęp do edukacji i lepsze możliwości podjęcia pracy. Coraz częściej realizują się zawodowo, ale liczne są też przypadki dyskryminacji ze

²⁰ Jest to uznane za przeszkodę czasową w zawarciu małżeństwa. Kodeks rodzinny, artykuł 39 pkt 5.

²¹ Prawo o obywatelstwie marokańskim (poprawione 23 marca 2007 r.), artykuł 6, <http://adala.justice.gov.ma/AR/DocumentViewer.aspx?id=D%3a%5cproduction%5chtml%5car%5c142605.htm%40arcoll> (styczeń 2012 r.).

²² Ibidem, artykuł 7.

²³ Prawo o obywatelstwie marokańskim (z 6 września 1958 r.), artykuł 6, <http://adala.justice.gov.ma/AR/DocumentViewer.aspx?id=D%3a%5cproduction%5chtml%5car%5c90280.htm%40arcoll> (styczeń 2012 r.).

²⁴ Ibidem, artykuł 7.

²⁵ Ibidem, artykuł 10.

²⁶ F. Sadiqi, *Women's Rights in the Middle East and North Africa. Morocco*, http://freedomhouse.org/uploads/special_report/section/260.pdf (listopad 2011 r.).

²⁷ Zob. <http://www.pm.gov.ma/ar/composition.aspx> (luty 2012 r.).

względu na płeć. Problem stanowią także bariery społeczne – kobiety skłaniane są do podejmowania zawodów uważanych za kobiece, które zazwyczaj są gorzej płatne, lub zniechęcane do podejmowania pracy zawodowej. Choć sposób postrzegania kobiet ulega zmianie, to wciąż aktualna pozostaje tendencja do ograniczania ich działań do sfery prywatnej. Sfera publiczna, pomimo bardziej widocznego otwarcia, pozostaje domeną mężczyzn.

Trzeba pamiętać, że – choć kobiety uzyskały większe możliwości korzystania ze swoich uprawnień – często zdarza się tak, iż nie mają wiedzy odnośnie przysługujących im praw lub też świadomie podejmują decyzję o zaniechaniu dochodzenia swoich racji. Na przykład znaczna liczba przypadków przemocy domowej, której ofiarami padają kobiety, nie jest zgłaszana policji w obawie przed stygmatyzacją społeczną.

Według danych Banku Światowego, Maroko borykało się w 2011 r. z 10% bezrobociem²⁸. Problem jest tym większy, że w dużej mierze dotyka on ludzi młodych. Jest to tendencja widoczna w całym świecie arabskim, a bezrobocie wśród młodych osiąga najwyższy poziom na świecie²⁹. Przeszkody w znalezieniu pracy napotykają na swojej drodze osoby wysoko wykształcone, z jednej strony dlatego, że trudniej jest im znaleźć pracę odpowiadającą ich kompetencjom, z drugiej – wiedza przekazywana na uczelniach nie zawsze bywa przydatna w praktyce i ceniona na rynku pracy. Sytuacja ta prowadzi do niezadowolenia i poczucia bezsensu, które mogą przerodzić się we frustrację.

Za sukces marokańskich władz uznać można walkę z ubóstwem, które w 2001 r. kształtowało się na poziomie 15,3%, a w 2007 r. spadło do 9%³⁰. Duży problem stanowi natomiast analfabetyzm dotyczący przede wszystkim ludność mieszkającą na wsi, częściej dotyczy kobiet niż mężczyzn. Umiejętności czytania i pisanie posiada 56% osób w wieku 15 lat i powyżej³¹.

Lud mówi, król słucha

20 lutego 2011 r. Marokańczycy wyszli na ulice, wyrażając niezadowolenie wobec wzrostu kosztów życia i domagając się poprawy swojej sytuacji ekonomicznej, reform systemu edukacji oraz polepszenia jakości dostępnych usług medycznych³². Obok żądań odnoszących się do sfery życia codziennego

²⁸ Zob. <http://data.worldbank.org/country/morocco> (listopad 2011 r.).

²⁹ *Education for Employment: Realizing Arab Youth Potential*, http://www.e4earabyouth.com/downloads/IFCBook_A4_Online_Complete.pdf (listopad 2011 r.).

³⁰ Zob. <http://data.worldbank.org/country/morocco> (listopad 2011 r.).

³¹ Zob. <http://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS/countries/MA?display=graph> (dostęp listopad 2011 r.).

³² *Moroccans march to seek change*, <http://english.aljazeera.net/news/africa/2011/02/201122013428971616.html> (luty 2012 r.).

pojawiły się postulaty o charakterze politycznym. Dotyczyły one bardziej efektywnej walki z korupcją, ograniczenia działań służb specjalnych, a także opracowania konstytucji zgodnie z wolą ludu oraz zmian w podziale władzy, polegających na zmniejszeniu zakresu władzy królewskiej. Protestujący żądali także dymisji premiera Abbasa al-Fasiego i jego rządu, ale – co znamienne w kontekście sytuacji w innych państwach arabskich – nie detronizacji Muhammada VI³³. Janusz Danecki pisze, że w monarchiach świata arabskiego: „Jeśli nawet dochodzi do konfliktów, to nie dotyczą one kontestowania władzy”³⁴. Tak właśnie jest w Maroku – monarchię cechuje duża stabilność.

W porównaniu do wystąpień w innych krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, demonstracje w Rabacie, Casablance, Tangerze oraz innych miastach marokańskich miały raczej charakter pokojowy, chociaż nie obyło się bez aktów wandalizmu – jak chociażby grabieże w Casablance i Tangerze³⁵ – oraz zdarzeń o bardziej poważnym charakterze. Przykładem sytuacji tragicznej w skutkach było podpalenie banku w mieście Al-Husajma, w wyniku którego śmierć poniosło pięć osób³⁶.

Odpowiedź monarchy na niezadowolenie jego poddanych nadeszła 9 marca – Muhammad VI wygłosił telewizyjne orędzie do narodu. Król zwrócił uwagę na bogactwo i różnorodność marokańskiej tożsamości narodowej oraz podkreślił w tym aspekcie znaczenie elementów berberskich. Wyraził potrzebę poszerzenia sfery wolności osobistych i społecznych oraz poszanowania praw człowieka i zasad państwa prawa. Mówił też o konieczności przeprowadzenia reform konstytucyjnych. Relacje między władzami – legislatywą, egzekutywą i judykatywą – powinny opierać się na zasadzie ich podziału i równowagi. W tym celu monarcha uznał, że należy przyznać parlamentowi nowe kompetencje, które umożliwiłyby mu pełniejszą realizację funkcji reprezentacyjnej, ustawodawczej i kontrolnej. Król zaznaczył też, że parlament pochodzi z wolnych wyborów, a Izba Reprezentantów zajmuje w nim istotne miejsce³⁷. Rząd zaś – jako wyraz woli ludu – powinien cieszyć się zaufaniem większości Izby Reprezentantów. Co istotne, premier powinien pochodzić z partii, która wygrała wybory do tejże Izby, a także ponosić całkowitą odpowiedzialność za rząd i administrację publiczną. W mowie wyrażona została konieczność

³³ T. Ben Jelloun, *La primavera árabe. El despertar de la dignidad*, Madrid 2011, s. 120.

³⁴ J. Danecki, *Tło bliskowschodnich przemian 2011 roku*, w: J. Danecki, S. Sulowski (red.), *Bliski Wschód coraz bliżej*, Warszawa 2011, s. 21.

³⁵ T. Ben Jelloun, op. cit., s. 119–120.

³⁶ Jak podaje Tahar Ben Jelloun, bank został podpalony w godzinach pracy. Zob. T. Ben Jelloun, op. cit., s. 120 oraz *Morocco protests: Five burned bodies found*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12524647> (luty 2011 r.).

³⁷ Marokański parlament składa się z dwóch izb – Izby Reprezentantów (*Mağlis an-Nuwwāb*), wybieranej w wyborach bezpośrednich na kadencję pięcioletnią, i Izby Doradców (*Mağlis al-Mustašārīn*), wybieranej w wyborach pośrednich na kadencję sześcioletnią. Zob. Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuły 62 i 63.

wzmocnienia mechanizmów konstytucyjnych pozwalających na zwiększenie roli opozycji parlamentarnej i partii politycznych, rozwój społeczeństwa obywatelskiego oraz podniesienie poziomu pluralizmu. Król ogłosił swoją decyzję odnośnie powołania specjalnej komisji, mającej za zadanie opracowanie zmian konstytucyjnych. Nowa konstytucja miała zostać przyjęta w referendum. W przemówieniu Muhammada VI znamienne było to, że król wyrażał wolę współpracy ze swoimi poddanymi. W proces reform powinno być zaangażowane całe społeczeństwo, a głębokie przemiany mogą stać się możliwe dzięki „nowemu sojuszowi tronu z ludem”³⁸.

Obietnice władcy nie dla wszystkich okazały się przekonujące. 20 marca znów wybuchły zamieszki³⁹. Pod koniec miesiąca (31 marca) działacze polityczni, wywodzący się z różnych kręgów ideologicznych, wystosowali apel o powołanie rządu jedności narodowej. Kilka dni później, 14 kwietnia, król podjął decyzję o ułaskawieniu 190 więźniów⁴⁰. Wydarzenie to można uznać za gest władcy wykonany w stronę demonstrujących – spełnienie jednego z ich postulatów.

28 kwietnia w jednej z kawiarni na placu Dżamaa al-Fna w Marrakeszu doszło do ataku terrorystycznego, w którym zginęło 17 osób. Był to pierwszy akt terroru na tak szeroką skalę od 2003 r., kiedy to w wyniku zamachu w Casablance śmierć poniosło 45 osób, w tym 12 zamachowców-samobójców⁴¹. W opinii Tahara Ben Jellouna celem ataku z kwietnia 2011 r. było zakłócenie dynamiki reform przedstawionych przez monarchę⁴². Wydarzenie spotkało się z dezaprobatą społeczeństwa marokańskiego. Wyrazem braku poparcia dla tego typu działań był protest, który odbył się 8 maja w Marrakeszu. Osoby biorące w nim udział były zdania, iż walka z terroryzmem nie może zostać przedłożona ponad plan reform konstytucyjnych⁴³.

29 maja przez Maroko przetoczyła się kolejna fala demonstracji. Z jednej strony były to wystąpienia wyrażające niezadowolenie z działań monarchy, z drugiej – manifestacje poparcia dla niego. Wyraz aprobaty dla inicjatyw królewskich stanowiła np. demonstracja w Rabacie pod siedzibą parlamentu⁴⁴. Warto także wspomnieć o manifestacjach, które miały miejsce 5 czerwca

³⁸ *Naṣṣ al-ḥiṭāb as-sāmī alladī waḡḡahahu al-Ḡalāla al-Malik ilā al-umma masā'a yawm al-arbi'ā' 9 mārs 2011*, http://www.parlement.ma/_discouroyaux2.php?filename=2011051815060836 (listopad 2011 r.).

³⁹ *The Arab awakening. Morocco*, <http://english.aljazeera.net/indepth/spotlight/2011/02/2011222121213770475.html#morocco> (wrzesień 2011 r.).

⁴⁰ J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Kraków 2011, s. 226–227.

⁴¹ *Marrakesh bombing suspect denies all charges*, <http://english.aljazeera.net/news/africa/2011/09/201192311241808347.html> (kwiecień 2011 r.).

⁴² T. Ben Jelloun, op. cit., s. 121.

⁴³ J. Zdanowski, op. cit., s. 278.

⁴⁴ *Morocco's uprisings and all the king's men*, <http://english.aljazeera.net/indepth/features/2011/06/20116512125272326.html> (czerwiec 2011 r.).

w stolicy kraju. Odbyły się one w związku ze śmiercią Chalida al-Amariego, działacza opozycyjnego, który zmarł wskutek obrażeń odniesionych po pobiciu go przez policję w czasie protestów w Safi⁴⁵.

9 czerwca komisja prowadząca prace nad ustawą zasadniczą ogłosiła swoje propozycje zmian – przede wszystkim poszerzenie zakresu kompetencji premiera kosztem uprawnień króla, stworzenie niezależnego sądownictwa oraz uznanie berberskiego za język oficjalny obok arabskiego⁴⁶. Projekt konstytucji zdobył poparcie nie tylko w kręgach związanych z królem, ale też wśród członków partii opozycyjnych. Te partie, które oceniły plan reform konstytucyjnych negatywnie – w tym radykalni islamiści postulujący przywrócenie kalifatu – miały szansę przedstawienia swoich poglądów w mediach⁴⁷. To otwarcie na różne poglądy, również te skrajne, może przyczynić się do pozytywnych zmian w postrzeganiu kręgów władzy przez Marokańczyków.

1 lipca odbyło się referendum konstytucyjne – według oficjalnych danych 98,47% osób, które oddały swój głos w referendum, opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji⁴⁸. Frekwencja wyniosła prawie 73%⁴⁹. W mediach referendum przedstawione zostało jako wielki sukces króla, jednak część opozycji była innego zdania. Niektórzy działacze Ruchu 20 Lutego wyrażali wątpliwości co do prawdziwości podanych oficjalnie wyników. Należy zaznaczyć, że organizacja wzywała do bojkotu referendum, uznając zmiany za zbyt powierzchowne i blokujące drogę do głębokich reform polityczno-systemowych. Rozbieżności w ocenie referendum konstytucyjnego znalazły swoje odbicie w sytuacji na ulicach marokańskich miast. Pod gmachem parlamentu w Rabacie demonstrowali zarówno zwolennicy konstytucji, jak i jej przeciwnicy. Marsze kontestujące nową ustawę zasadniczą miały miejsce także w Casablance⁵⁰.

30 lipca w wystąpieniu telewizyjnym Muhammad VI oświadczył, że reformy konstytucyjne powinny być wprowadzone w możliwie krótkim czasie, gdyż każda chwila zwłoki może zagrozić szansom, jakie stwarzają. Zaznaczył też, że należy wybrać nowy parlament, żeby można było powołać nowego premiera

⁴⁵ Pomimo zeznań świadków zdarzenia, policjanci zaprzeczają, że śmierć opozycjonisty była skutkiem pobicia, *ibidem*.

⁴⁶ *Q&A: Morocco's referendum on reform*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13964550> (czerwiec 2011 r.).

⁴⁷ A. Charai, J. Braude, *The Morocco miracle*, http://www.khaleejtimes.com/DisplayArticleNew.asp?section=opinion&xfile=data/opinion/2011/july/opinion_july109.xml (lipiec 2011 r.).

⁴⁸ Czyli 9 909 356 osób z 10 154 666 głosujących. Zob. *Natā'ig istiftā' fātih yūliyū* 2011, w: „Al-Ġarida ar-rasmiyya”, ‘adad 5964 mukarrar – 28 ša'bān 1432 (30 yūliyū 2011), s. 3637, http://www.parlement.ma/images/2011/constitution_ar_2011.pdf (październik 2011 r.).

⁴⁹ *Morocco approves King Mohammed's constitutional reforms*, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13976480> (lipiec 2011 r.).

⁵⁰ *Morocco: 'We want real democracy'*, <http://english.aljazeera.net/indepth/features/2011/07/201174101241269833.html> (lipiec 2011 r.).

i rząd⁵¹. Datę wyborów parlamentarnych ogłoszono na 25 listopada 2011 r. – 10 miesięcy przed planowaną datą – tak, by jak najszybciej zaprowadzić reformy. Co ważne, dzień ten ustalono w wyniku negocjacji pomiędzy odpowiedzialnym za przeprowadzenie wyborów Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a partiami politycznymi⁵². Wybory do Izby Reprezentantów wygrała Partia Sprawiedliwość i Rozwój, zdobywając 107 z 395 mandatów. Na drugim miejscu uplasował się Istiklal (*Hizb al-Istiqlāl*) z 60 mandatami. Należy zaznaczyć, że z 395 miejsc w Izbie Reprezentantów 60 zarezerwowanych jest dla kobiet, a 30 dla młodych mężczyzn do 40 roku życia⁵³. Zgodnie z ustawą zasadniczą, na stanowisko szefa rządu powołany został lider Partii Sprawiedliwość i Rozwój, ‘Abd al-Ilah Binkiran⁵⁴.

Odpowiedź na żądania Marokańczyków: nowa konstytucja

Patrząc na sytuację, w jakiej znalazły się kraje arabskie w 2011 r., można zauważyć różne postawy rządzących wobec postulatów i żądań rządzonych. W Maroku odpowiedzią na nie było opracowanie nowej konstytucji i poddanie jej pod ocenę społeczeństwa w referendum. Większość Marokańczyków opowiedziało się za ustawą zasadniczą, część jednak zbojkotowała referendum lub zagłosowała przeciwko aktowi. Dokument stał się przedmiotem ożywionych dyskusji, w których ścierały się różne opinie. Jedni uważali, że konstytucja jest zapowiedzią prawdziwych zmian ustrojowych, inni – że jest ona tylko sprytną zagrywką króla, która ma uspokoić nastroje społeczne, nie zmieniając zbyt wiele. Zakres zmian konstytucyjnych może być oceniany różnie – w zależności od oczekiwań oraz poglądów i przekonań politycznych. Jednak istotne jest to, że istnieje wola przemian systemu politycznego państwa w kręgach władzy, która może prowadzić do dalszych przekształceń.

W świetle przemian w Maroku warto przyjrzeć się temu, jaki obraz państwa zarysowany został w nowej konstytucji. Jest to państwo z jednej strony przywiązane do tradycji, z drugiej – otwarte na współpracę i tendencje demokratyzacyjne. Ustrój państwa został określony jako „monarchia konstytucyjna, demokratyczna, parlamentarna i socjalna”. System konstytucyjny Maroka

⁵¹ *Morocco says early elections set for Nov 25*, http://www.khaleejtimes.com/DisplayArticleNew.asp?section=international&xfile=data/international/2011/august/international_august734.xml (sierpień 2011 r.).

⁵² Ibidem.

⁵³ *Résultats du scrutin législatif du 25 novembre 2011*, http://www.parlement.ma/fe/_actualites.php?filename=201111281025540 (listopad 2011 r.). Szczegółowe wyniki wyborów znaleźć można na stronie internetowej <http://www.elections2011.gov.ma/>.

⁵⁴ *Ġalāla al-Malik yu‘ayyinu as-sayyid ‘Abd al-Ilāh Binkirān ra’isan al-ḥukūma*, <http://www.pm.gov.ma/ar/actualite-nationale-details-145.aspx> (grudzień 2011 r.).

opiera się na zasadach podziału, równowagi i współpracy władz. Ważne są reguły dobrego rządzenia oraz „demokracji obywatelskiej i uczestniczącej”. Struktura terytorialna państwa zorganizowana jest zgodnie z zasadą decentralizacji i oparta na zaawansowanym regionalizmie⁵⁵. Suwerenność należy do narodu, który realizuje ją w sposób bezpośredni – poprzez udział w referendum, oraz pośredni – poprzez swoich reprezentantów wybranych w wolnych i uczciwych wyborach⁵⁶. Konstytucja stanowi również, że: „Prawo jest najwyższym wyrazem woli Narodu”⁵⁷.

Istotną kwestią określoną w ustawie zasadniczej jest marokańska identyfikacja narodowa. W preambule zapisano, że Maroko jest państwem muzułmańskim, które stoi na straży swojej tożsamości narodowej. Jest ona jedna i niepodzielna, a jednocześnie złożona z różnych elementów: arabsko-muzułmańskich, berberskich i saharyjskich oraz wzbogacona o wpływy afrykańskie, andaluzyjskie, hebrajskie i śródziemnomorskie⁵⁸. Nowa konstytucja przyznaje językowi berberskiemu⁵⁹ status języka oficjalnego, na równi z językiem arabskim. Zapewnia także ochronę dziedzictwa hassanijji⁶⁰ jako integralnej części marokańskiej tożsamości kulturowej⁶¹. Regulacje te podkreślają jedność narodu marokańskiego, który złożony jest z różnych grup ludności – przede wszystkim Arabów, Berberów i mieszkańców Sahary Zachodniej – oraz przyznają, że wszystkie one są równie ważne i, co za tym idzie, mają równe prawa. Powyższe postanowienia można uznać za pewien przełom w oficjalnej polityce państwa wobec obywateli. Dotychczas Arabowie stanowili grupę uprzywilejowaną – ich język był jedynym językiem oficjalnym Maroka. Arabski dominował (i dominuje) w życiu publicznym i w edukacji, pozostaje warunkiem koniecznym dla awansu społecznego⁶². Skutkiem prowadzonej na szeroką skalę polityki arabizacji była dyskryminacja Berberów, którzy (według

⁵⁵ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 1.

⁵⁶ Ibidem, artykuł 2.

⁵⁷ Ibidem, artykuł 6.

⁵⁸ Ibidem, preambuła.

⁵⁹ Warto zwrócić uwagę na to, że w tekście konstytucji język berberski określony został jako (*al-luġa*) *al-amāzīġiyya*, a nie jako *al-barbariyya*. Posłużono się określeniem, którego używają Berberzy, nie zaś tym, które zostało im narzucone „z zewnątrz”. Słowo *barbari* oznacza nie tylko „berberski”, ale też „barbarzyński, niecywilizowany” i przez Berberów bywa odbierane jako obraźliwe.

⁶⁰ Hassanijja jest dialektem języka arabskiego, którym posługuje się ludność Sahary Zachodniej. Pozostaje w użyciu także w Mauretanii.

⁶¹ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 5.

⁶² Berberski (różne jego dialekty) jest trzecim w kolejności użycia językiem Maroka. Obok arabskiego funkcjonuje francuski – jako język techniki, nauki, szkolnictwa wyższego, pewnych kręgów towarzyskich, język będący „oknem” otwartym na kulturę Zachodu i jej zdobycze. Znaczna część ludności berberskiej jest dwujęzyczna, a w przypadku osób wyżej wykształconych – wielojęzyczna. Szerzej na ten temat, zob. R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego*, Wrocław 1996, s. 293–304.

różnych szacunków) stanowią około połowy ludności kraju. Stwarzało to także zagrożenie wykorzenia ludności berberskiej. Berberzy przez wiele lat prowadzili działania na rzecz uznania ich języka za oficjalny – nowa konstytucja jest odpowiedzią na ich starania.

Część z postanowień aktu odnosi się bezpośrednio do postulatów sformułowanych podczas demonstracji i odpowiada na potrzeby społeczeństwa. Można uznać je za obietnice złożone Marokańczykom odnośnie do poprawy jakości ich życia. Państwo zobowiązuje się do podejmowania działań na rzecz ułatwienia obywatelom równego (w świetle prawa) dostępu do opieki medycznej i socjalnej, nowoczesnej edukacji i kształcenia zawodowego, pracy, godziwego mieszkania, pełnienia funkcji publicznych oraz do wody i czystego środowiska⁶³. Władze publiczne dążą do polepszenia sytuacji ludzi młodych, podniesienia poziomu ich partycypacji w życiu kulturalnym, społecznym, ekonomicznym i politycznym kraju oraz stworzenia odpowiednich warunków do realizacji ich potencjału w takich dziedzinach, jak: kultura, nauka, technika, sztuka i sport⁶⁴. Królestwo wspomaga także prawidłowe funkcjonowanie rodziny, ponieważ: „Rodzina oparta na prawowitym związku małżeńskim jest podstawową komórką życia społecznego”. Poprzez działania prawne, ekonomiczne i społeczne państwo dąży do ochrony jedności i stabilności rodziny⁶⁵. Zauważony został też problem korupcji, nieuczciwych praktyk gospodarczych oraz nadużywania pozycji i wpływu⁶⁶.

Godne uwagi są zawarte w ustawie zasadniczej postanowienia mające na celu podniesienie poziomu pluralizmu, budowę społeczeństwa obywatelskiego i zachęcenie obywateli do bardziej aktywnego uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym Królestwa. Ważną rolę w tym zakresie konstytucja przypisuje partiom politycznym, które przyczyniają się do kształtowania postaw politycznych u obywateli oraz wspierają ich partycypację w życiu politycznym kraju. Partie polityczne biorą udział we współzawodnictwie o poparcie wyborców, a także uczestniczą w sprawowaniu władzy – wszystko to odbywa się na zasadach przemienności i pluralizmu, wymaga posługiwania się środkami demokratycznymi oraz działaniami w konstytucyjnie wyznaczonych ramach. Ustawa zasadnicza wyklucza możliwość istnienia systemu monopartyjnego. Zakazane jest funkcjonowanie partii politycznych, które opowiadają się przeciw islamowi, ustrojowi monarchicznemu, zasadom konstytucyjnym i demokratycznym podstawom państwa oraz przeciw jedności narodowej i integralności terytorialnej Królestwa. Niedozwolone jest również tworzenie partii politycznych opartych na kryteriach religijnych, językowych, etnicznych, regionalnych lub na jakiegokolwiek podstawie, będącej przejawem dyskryminacji, albo takiej, która

⁶³ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 31.

⁶⁴ Ibidem, artykuł 33.

⁶⁵ Ibidem, artykuł 32.

⁶⁶ Ibidem, artykuł 36.

godziłyby w prawa człowieka⁶⁷. Celem ostatniej z wymienionych regulacji dotyczących partii politycznych wydaje się być zapobieganie powstawaniu partii, które w swoim programie mogłyby zawrzeć postulaty radykalne czy skrajne. Cechą polityki marokańskiej jest dążenie do umiarkowania, unikania wszelkich ekstremizmów. Aktywizacji społeczeństwa mają służyć także organizacje o charakterze zawodowym realizujące interesy i chroniące prawa społeczno-ekonomiczne poszczególnych grup osób pracujących⁶⁸. Ważne zadanie stoi również przed stowarzyszeniami i organizacjami pozarządowymi, które swoimi działaniami powinny przyczynić się do rozwoju demokracji uczestniczącej oraz wspierać władze publiczne⁶⁹.

W celu podniesienia jakości funkcjonowania służb publicznych, w konstytucji zawarte zostały zasady dobrego rządzenia. W świetle przepisów aktu: „Służby publiczne zorganizowane są w oparciu o równy dostęp obywateli i obywateli do nich, sprawiedliwe pokrycie terytorium kraju i ciągłość prac”⁷⁰. Ich pracownicy wykonują swoje zadania, kierując się zasadami poszanowania prawa, bezstronności, transparentności, uczciwości oraz mając na uwadze interes publiczny⁷¹. Ustawa zasadnicza wymienia również instytucje publiczne, których zadaniem jest wspieranie państwa w realizacji jego działań na płaszczyźnie społecznej, są one „niezależne i korzystają ze wsparcia aparatu państwowego”⁷². Konstytucja dzieli je na trzy grupy: instytucje zajmujące się ochroną praw człowieka, instytucje czuwające nad przestrzeganiem zasad dobrego rządzenia oraz instytucje wspierające rozwój i demokrację uczestniczącą. Do pierwszej grupy należą wspomniane już wcześniej Narodowa Rada Praw Człowieka⁷³ i Komisja na rzecz Równouprawnienia i Walki z Wszelkimi Formami Dyskryminacji⁷⁴, a także Rada Społeczności Marokańskiej poza Granicami Państwa (*Mağlis al-Ġāliya al-Mağribiyya bi-al-Hāriġ*⁷⁵) oraz Mediator (*Al-Wasīf*⁷⁶). Wśród instytucji przypisanych do drugiej grupy znajdują się: Najwyższa Komisja Przekazu Audiowizualnego (*Al-Hay’a al-‘Ulyā li-al-Ittiṣāl al-Sam‘ī al-Baṣarī*⁷⁷), Rada Konkurencji (*Mağlis al-Munāfasa*⁷⁸) oraz Narodowa Komisja Uczciwości i Walki z Korupcją (*Al-Hay’a al-Waṭaniyya li-an-*

⁶⁷ Ibidem, artykuł 7.

⁶⁸ Ibidem, artykuł 8.

⁶⁹ Ibidem, artykuł 12.

⁷⁰ Ibidem, artykuł 154.

⁷¹ Ibidem, artykuł 155.

⁷² Ibidem, artykuł 159.

⁷³ Ibidem, artykuł 161.

⁷⁴ Ibidem, artykuł 164, zob. też artykuł 19.

⁷⁵ Ibidem, artykuł 163.

⁷⁶ Ibidem, artykuł 162

⁷⁷ Ibidem, artykuł 165.

⁷⁸ Ibidem, artykuł 166.

-*Nazāha wa-al-Wiqāya min ar-Rašwa wa-Muḥārabatihā*⁷⁹). Instytucjami tworzącymi trzecią grupę są: Najwyższa Rada do spraw Edukacji, Kształcenia i Badań Naukowych (*Mağlis A'lā li-at-Tarbiya wa-at-Takwīn wa-al-Baḥt al-'Ilmī*⁸⁰), Rada Konsultacyjna do spraw Rodziny i Dzieci (*Al-Mağlis al-Istišārī li-al-Usra wa-at-Tufūla*⁸¹) oraz Rada Konsultacyjna do spraw Młodzieży i Działania Integracyjnego (*Al-Mağlis al-Istišārī li-aš-Šabāb wa-al'Amal al-Ġam'awī*⁸²).

W kontekście usprawnienia prac organów państwowych należy wspomnieć o Radzie Ekonomicznej, Społecznej i Ekologicznej (*Al-Mağlis al-Iqtisādī wa-al-Iğtimā'ī wa-al-Bi'ī*)⁸³, która jest instytucją o charakterze konsultacyjnym. Swoimi działaniami wspiera rząd, Izbę Reprezentantów i Izbę Doradców – doradza w kwestiach dotyczących gospodarki, spraw społecznych i związanych ze środowiskiem. Rada wydaje też opinie odnośnie ogólnych orientacji gospodarki państwowej i trwałego rozwoju⁸⁴.

W kontekście zmian w systemie konstytucyjnym Maroka warto przywrócić się pozycji monarchy. Według ustawy zasadniczej: „Król jest głową państwa i jego najwyższym reprezentantem, symbolem jedności narodu, gwarantem trwałości państwa i jego ciągłości, najwyższym arbitrem dla jego instytucji. Stoi na straży poszanowania konstytucji, prawidłowego funkcjonowania instytucji konstytucyjnych i ochrony demokratycznego wyboru, praw i wolności obywateli i obywaterek oraz zbiorowości, a także poszanowania zobowiązań międzynarodowych Królestwa. Król jest gwarantem niepodległości państwa i integralności terytorialnej Królestwa w jego prawowitych granicach”⁸⁵. Władca jest dowódcą marokańskich sił zbrojnych⁸⁶ i gwarantem niezawisłości władzy sądowniczej⁸⁷. Znamienne, że sądy wydają wyroki w imieniu króla⁸⁸. Monarcha przewodniczy Radzie Ministerialnej (*Al-Mağlis al-Wizārī*), która zbiera się z jego inicjatywy lub na prośbę premiera. Na podstawie określonego porządku prac, król może powierzyć premierowi przewodnictwo na posiedzeniu Rady⁸⁹. Ciało to rozważa kwestie o kluczowym znaczeniu dla polityki państwa⁹⁰. Władcy przysługuje prawo rozwiązywania jednej lub obu Izb parlamentu⁹¹, ale jego decyzja musi być poprzedzona konsultacjami z przewodniczącym Trybunału Konstytucyjnego

⁷⁹ Ibidem, artykuł 167, zob. też artykuł 36.

⁸⁰ Ibidem, artykuł 168.

⁸¹ Ibidem, artykuł 169, zob. też artykuł 32.

⁸² Ibidem, artykuł 170, zob. też artykuł 33.

⁸³ Ibidem, artykuł 151. Dosłownie: Rada Ekonomiczna, Społeczna i do spraw Środowiska.

⁸⁴ Ibidem, artykuł 152.

⁸⁵ Ibidem, artykuł 42.

⁸⁶ Ibidem, artykuł 53.

⁸⁷ Ibidem, artykuł 107.

⁸⁸ Ibidem, artykuł 124.

⁸⁹ Ibidem, artykuł 48.

⁹⁰ Zob. ibidem, artykuł 49.

⁹¹ Ibidem, artykuł 51.

i poinformowaniem szefa rządu, przewodniczącego Izby Reprezentantów oraz przewodniczącego Izby Doradców. Zanim nastąpi rozwiązanie jednej lub obu Izb, monarcha zobowiązany jest do powiadomienia narodu o tym postanowieniu⁹². W świetle konstytucji z 1996 roku, król mógł rozwiązać parlament (jedną Izbę lub obie)⁹³ po uprzednim skonsultowaniu swojej decyzji z przewodniczącymi obu Izb i przewodniczącym Trybunału Konstytucyjnego oraz wygłoszeniu przemówienia do narodu⁹⁴ – a więc premier był całkowicie wyłączony z tego procesu. Według regulacji zawartych w obu ustawach zasadniczych – z 1996 r. i z 2011 r. – instrumentem prawnym właściwym do rozwiązania parlamentu jest dekret królewski (*ṣahīr*).

Monarcha ma również kompetencje związane ze sferą religii. Nosi tytuł *Amīr al-Mu'minīn* (Książę /Wódz Wierzących⁹⁵), jest obrońcą wiary – czyli islamu, który jest religią państwową⁹⁶ – i gwarantem wolności praktyk religijnych. Przewodniczy Najwyższej Radzie Uczonych (*Al-Mağlis al-'Ilmī al-'lā'*⁹⁷), która jest jedyną instytucją w państwie upoważnioną do wydawania fatw⁹⁸, czyli do autorytatywnego (i oficjalnego) wypowiedzania się w kwestiach prawa muzułmańskiego⁹⁹. Ważna zmiana zaszła też w odniesieniu do przywilejów przyznanych samej osobie władcy. Zgodnie z konstytucją: „Osoba króla jest nietykalna. Królowi należy się szacunek”¹⁰⁰. Monarcha jest nietykalny, ale nie jest już święty (lub uświęcony – *muqaddas*), jak to określała poprzednia ustawa zasadnicza („Osoba króla jest święta i nietykalna”¹⁰¹). Król pozostaje przywódcą politycznym i religijnym, zachowuje też znaczny zakres władzy – ma konstytucyjnie określone kompetencje w stosunku do władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej.

Istotną zmianą, jaką wprowadzono do konstytucji, jest wzmocnienie pozycji premiera. Król powołuje (*yu'ayyinū*) szefa rządu z partii, która wygrała wybory do Izby Reprezentantów. Następnie na wniosek premiera powołuje członków rządu. Król może z własnej inicjatywy zdymisjonować jednego lub więcej członków rządu, ale decyzja wymaga skonsultowania z premierem.

⁹² Ibidem, artykuł 96.

⁹³ Konstytucja Królestwa Maroka z 1996 r., artykuł 27.

⁹⁴ Ibidem, artykuł 71.

⁹⁵ Tytuł ten był używany przez kalifów arabsko-muzułmańskich i sultanów osmańskich. Obecnie używają go tylko królowie Maroka.

⁹⁶ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 3.

⁹⁷ Dosłownie: Najwyższa Rada Naukowa.

⁹⁸ Fatwa (*fatwā*) to opinia prawna wydana przez uczonego prawnika muzułmańskiego. Ma ona charakter porady czy też opinii na dany temat, a nie przepisu. Szerzej na ten temat: J. Danecki, *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997, s. 73–74; M.M. Dziekan (red.), *Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 2001, s. 160.

⁹⁹ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 41.

¹⁰⁰ Ibidem, artykuł 46.

¹⁰¹ Konstytucja Królestwa Maroka z 1996 r., artykuł 23.

Prawo podania do dymisji jednego lub więcej członków rządu przysługuje szefowi rządu. Premier może też sam złożyć rezygnację z pełnionych funkcji, a jej przyjęcie przez monarchę oznacza rezygnację całego rządu¹⁰². Premier otrzymał – przysługujące dotychczas jedynie monarsze – prawo rozwiązania Izby Reprezentantów. Postanowienie takie musi być poprzedzone konsultacjami z królem, przewodniczącym Izby Reprezentantów i przewodniczącym Trybunału Konstytucyjnego (*Al-Mahkama ad-Dustūriyya*). Szef rządu zobowiązany jest przedstawić Izbie motywy i cele swojej decyzji¹⁰³. Premier dysponuje – na równi z członkami parlamentu – inicjatywą ustawodawczą¹⁰⁴. Prawo takie przyznawała mu także konstytucja z 1996 r.¹⁰⁵

Rozwiązania prawne przyjęte w kwestiach powołania oraz dymisji premiera i rządu wykluczają arbitralność decyzji królewskich, a tym samym stwarzają warunki większej przewidywalności i przejrzystości działania systemu politycznego. Przyznanie szefowi rządu prawa rozwiązania Izby Reprezentantów przyczynia się do zrównoważenia relacji między parlamentem a rządem. Dotychczas relacje te cechowała asymetria (silniejszy parlament), teraz wydają się być bardziej partnerskie.

Marokańska ustawa zasadnicza z 2011 r. przyznaje parlamentowi nowe instrumenty kontroli rządu. Obok wotum zaufania¹⁰⁶ i wotum nieufności¹⁰⁷ – które zapisane były także w poprzedniej konstytucji – są to pytania parlamentarne i interpelacje. Prawo zadawania pytań parlamentarnych przysługuje członkom obu Izb. Odpowiedzi na nie udzielają członkowie rządu raz w tygodniu podczas posiedzenia parlamentu. Raz w miesiącu na pytania parlamentarzystów odpowiada premier. Czas na ustosunkowanie się do pytań, przysługujący członkom rządu i jego szefowi, określa konstytucja¹⁰⁸. Możliwość interpelacji przyznana została Izbie Doradców, a tryb ich składania reguluje ustawa zasadnicza¹⁰⁹. Szef rządu zobowiązany jest do informowania legislatury o pracach rządu. W tym celu przedstawia parlamentowi sprawozdania z poszczególnych etapów działalności rządu. Może to zrobić z własnej inicjatywy, na wniosek jednej trzeciej liczby członków Izby Reprezentantów lub na wniosek większości członków Izby Doradców. Dodatkowo, jedno posiedzenie parlamentu rocznie poświęcone jest dyskusji nad politykami publicznymi i ich ewaluacji¹¹⁰. Instrumentem kontrolnym jest też procedura oceny *exposé* pre-

¹⁰² Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 47.

¹⁰³ Ibidem, artykuł 104.

¹⁰⁴ Ibidem, artykuł 78.

¹⁰⁵ Konstytucja Królestwa Maroka z 1996 r., artykuł 52.

¹⁰⁶ Konstytucja Królestwa Maroka z 2011 r., artykuł 103.

¹⁰⁷ Ibidem, artykuł 105.

¹⁰⁸ Ibidem, artykuł 100.

¹⁰⁹ Ibidem, artykuł 106.

¹¹⁰ Ibidem, artykuł 101.

miera. Szef rządu wygłasza je na wspólnym posiedzeniu obu Izb, przedstawiając członkom parlamentu plan pracy i główne linie polityki rządu. Mowa jest przedmiotem debaty, a później następuje głosowanie w Izbie Reprezentantów. Wydarzenie to ma miejsce zanim król powoła członków nowego rządu¹¹¹.

Należy zwrócić uwagę na to, jaką rolę konstytucja wyznacza opozycji parlamentarnej. Według aktu: „Parlament składa się z dwóch Izb, Izby Reprezentantów i Izby Doradców. [...] Opozycja jest niezbędną częścią obu Izb i współuczestniczy w pełnieniu funkcji ustawodawczej i kontrolnej”¹¹² w zakresie określonym przez konstytucję. Ustawa zasadnicza gwarantuje też opozycji wiele praw, umożliwiających jej pełne uczestnictwo w pracach parlamentarnych i życiu politycznym kraju¹¹³. Uznanie opozycji za istotną część legislatywy oraz podkreślenie przysługujących jej praw jest nowością na gruncie marokańskiego prawa konstytucyjnego. Stanowi to czytelną odpowiedź na żądania większego wpływu sił opozycyjnych na politykę państwową.

Wydarzenia w 2011 r. w Maroku nie miały charakteru klasycznie definowanej rewolucji. Nie doszło do obalenia władzy, nie było nawet podobnych pomysłów. A jednak to, co się wydarzyło było przełomem – przede wszystkim w świadomości Marokańczyków, którzy zobaczyli, że zmiany są możliwe. Nie wszystkie problemy udało się rozwiązać, potrzeby części ludności kraju wciąż pozostają niezaspokojone. Co istotne, zbudowano ramy konstytucyjne umożliwiające stopniową przebudowę systemu politycznego. W kręgach elit politycznych widać też wolę poszanowania prawa i dalszych reform.

W obrazie marokańskiej „rewolucji” jedna cecha zasługuje na szczególną uwagę – jest nią trwałe zakorzenienie monarchii w świadomości Marokańczyków. W ich pamięci wciąż żywe jest wspomnienie starań o niepodległość, odzyskaną w 1956 r., prowadzonych ramię w ramię z władcą, ówczesnym sułtanem, a później królem Muhammadem V, dziadkiem obecnego monarchy. Pewną analogię można zauważyć i współcześnie – ludzie wyszli na ulice i przemówili, a król ich wysłuchał. Co więcej, przyłączył się do nich. Chociaż w tym miejscu można także postawić nieco przewrotne pytanie: a może było tak, że to lud w końcu przyłączył się do swojego władcy, aby towarzyszyć mu w zmienianiu kraju na lepsze?

¹¹¹ Ibidem, artykuł 88.

¹¹² Ibidem, artykuł 60.

¹¹³ Ibidem, artykuł 10.